

Participatie voorbij de instituties.

Het effect van attitudes op politieke participatie van jongeren
in Nederland.

Bachelorscriptie Sociologie

Ruben van de Donk
3263436

Juliette van Lieshout
3641376

Begeleider:
Jessica Nooij

Tweede beoordelaar:
Anne Brons

21 Juni 2013

Universiteit Utrecht

Abstract: Dit onderzoek kijkt of de lage stemopkomst onder jongeren in Nederland verklaard kan worden aan de hand van een generatie-effect. Attitudes van jongeren jegens de politiek zouden zodanig veranderd kunnen zijn, dat ze zorgen voor een verschuiving van klassieke politieke participatie naar alternatieve vormen van participatie. De attitude wantrouwen wordt daarbij gebruikt als verklarende factor. Voor de statistische analyse wordt data uit de European Social Survey gebruikt. Het effect van wantrouwen op klassieke participatievormen zoals stemmen, lid zijn van een politieke partij en contact opnemen met politici is negatief. Het wantrouwen onder jongeren is tussen 2002 en 2010 echter niet toegenomen. De hypothese is dat jongeren wel degelijk politiek geïnteresseerd zijn maar dat uitten door op alternatieve manieren te participeren. Voor deze hypothese kon bevestiging worden gevonden. Echter was wantrouwen hier geen verklarende factor. Het is dus waarschijnlijk dat een andere attitude een bepalende factor is in het verklaren van het generatie-effect. Er wordt aanbevolen om in vervolgonderzoek naar de invloed van internet op politieke participatie te kijken.

Keywords jongeren; politieke participatie; alternatieve politieke participatie; wantrouwen; generatie-effect.

Inleiding

De laatste decennia is er in een aanzienlijk aantal westerse landen een daling in de opkomst bij verkiezingen waar te nemen (Blais, Gidengil, Nevitte & Nadeau, 2004; Gallego, 2008; Gray & Caul, 2000; Lyons & Alexander, 2000). In deze trend zijn jongeren oververtegenwoordigd (Blais et al, 2004; Milbrath & Goel, 1977; Wass, 2007). Een politieke stem uitbrengen bij verkiezingen is de klassieke vorm waarop burgers in een democratisch systeem invloed kunnen uitoefenen op de maatschappij. Het is het basis idee waarop ons politiek systeem stoelt. Als burgers ervan afzien hun stem te laten horen heeft dit implicaties voor de werking van het systeem. Bij een lage opkomst is de legitimiteit van de representatieve functie van politici in het geding. Op het moment dat de stemopkomst kleiner wordt dan 50 procent van het totaal aantal stemgerechtigden, kan er niet meer gesproken worden over een regering die verkozen is met een meerderheid van stemmen. De verkozenen verliest als het ware het verkregen mandaat omdat er niet langer gehandeld wordt vanuit de wil van het volk (Engelen, 2005).

Naast stemmen is ook lidmaatschap van politieke partijen een klassieke manier om deel te nemen aan het huidige democratische systeem. Ook deze tweede vorm van klassieke politieke participatie zie je onder jongeren teruglopen (Hartman, 2008). De vraag is waarom deze groep minder gebruik maakt van deze klassieke vormen van politieke participatie?

Opvallend is dat jongeren minder naar de stembus gaan en minder lid worden van politieke partijen terwijl deze groep in Nederland steeds hoger opgeleid is. Hogeropgeleiden zijn over het algemeen juist meer politiek betrokken (Hartman, 2008). Men zou derhalve verwachten dat jongeren

juist meer politiek betrokken zouden zijn aangezien ze in Nederland steeds hoger opgeleid zijn (Milbrath & Goel, 1977), daar is echter geen sprake van. Dit stelt onderzoekers al langer voor een raadsel (Gray & Caul, 2000). Recente ontwikkelingen betreffende de politieke participatie geven mogelijk een verklaring voor deze paradox en doen vermoeden dat het gedrag van jongeren niet te verklaren is door een gebrek aan politieke interesse. Er zou een ontwikkeling gaande zijn, weg van de klassieke vormen van politieke participatie naar andere, nieuwe manieren om invloed uit te oefenen op de politiek (Bennett, 1998; De Hart, 2002; Norris, 2004; Ward & De Vreese, 2011). Wellicht is dus niet het hele spectrum van politieke participatie onder jongeren afgenomen, maar is de vorm waarin zij participeren veranderd.

De afgelopen decennia is de maatschappij in ieder geval op veel vlakken veranderd. Sociaal contact wordt gedigitaliseerd en door de globalisering lijkt de wereld steeds kleiner. Er zijn aanwijzingen dat politieke participatie onder jongeren alsmede aan het veranderen is (Bennet, 1998; Norris, 2004). Een succesvol voorbeeld van vernieuwende politieke participatie onder jongeren is de G500. Deze door een groep jongeren opgerichte stichting gaf blijk van een totaal andere manier van politiek bedrijven. Hun revolutionaire idee behelsde om in korte tijd minimaal vijfhonderd jongeren bij elkaar te krijgen en hiermee te infiltreren bij de grotere gevestigde partijen. Door met zoveel tegelijk lid te worden van de drie middenpartijen (CDA, PvdA en VVD) en op de partijcongressen hun stem te laten horen, proberen ze zonder een eigen partij toch hun agenda op de kaart te krijgen. Het initiatief kreeg binnen enkele dagen 1000 leden en wist op deze moderne manier de politieke agenda van jongeren onder de aandacht te brengen van grote partijen (G500, 2012). In het geval van de G500 is er in ieder geval genoeg politieke interesse, maar de manier van politiek bedrijven verschilt van de klassieke vormen. Is dit een aanwijzing dat het huidige democratische systeem niet meer aan sluit bij de manier waarop hedendaagse jongeren politiek willen participeren? Is de politieke interesse onder Nederlandse jongeren afgenomen of gebruiken zij, net zoals de G500, andere vormen voor participatie? In dit onderzoek wordt getracht een antwoord te vinden op de volgende vraag: *In hoeverre is er sprake van een verandering omtrent de manier van politieke participatie onder jongeren? En wat zijn mogelijke verklaringen hiervoor?*

Het beantwoorden van deze vraag kan bijdragen aan het functioneren van het politieke systeem. Zoals eerder besproken worden burgers in Nederland vertegenwoordigd door de politieke partijen. Wanneer er een verschuiving plaats vindt naar andere vormen van politieke participatie en de stemopkomst neemt af, hebben politieke leiders dan nog wel een mandaat voor het besturen van dit land? In een parlementaire democratie zijn burgers indirect vertegenwoordigd in de Tweede Kamer, de partijen die hebben gewonnen in de verkiezingen bepalen het beleid. Burgers hebben allerlei instrumenten om het beleid te bepalen en het kabinet te controleren. Stemmen, lid worden van politieke partijen en vakbonden, contact opnemen met politici en het vormen van verenigingen zijn vormen van klassieke participatie (Van Deth & Vis, 2006). Wanneer mensen zich van deze traditionele middelen afkeren staat de legitimiteit van de regering ter discussie. Er zou een

machtsverschuiving plaats kunnen vinden die er voor zorgt dat de daadkracht van de regering slechts nog schijn is. Wanneer er inderdaad sprake is van een verschuiving in het gebruik van politieke middelen is het van belang dat deze verschuiving in kaart wordt gebracht. De bevolking en de politiek moeten op de hoogte zijn van een eventuele verschuiving zodat hier tijdig op ingespeeld kan worden.

Wetenschappelijk onderzoek toont aan dat er sprake is van een stelselmatige verandering in de manier waarop jongeren participeren. Er is voldoende aanleiding om de politieke participatie van jongeren in Nederland te onderzoeken: 40 procent van de jongeren tot 25 jaar gaat niet naar de stembus (CBS, 2011; Norris, 2004). Om de wetenschappelijke kennis op dit gebied te verbreden, gaat dit artikel in op onderzoeksinitiatieven uit het buitenland. Zijn de bevindingen uit buitenlands onderzoek ook in Nederland toepasbaar? Eerder onderzoek wijst uit dat jongeren niet minder participeren, maar op een andere manier. Nader onderzoek zou meer inzicht geven in de politieke bevoegdheid van jongeren. In Nederland is dat op deze manier echter nog nauwelijks onderzocht.

In het vervolg van dit artikel wordt aan de hand van een theoretisch kader een aantal hypothesen voorgesteld die als leidraad dienen om de onderzoeksvraag te beantwoorden. Deze hypothesen zullen worden getoetst met behulp van data uit de European Social Survey (ESS), die gegevens bevat over waarden en normen, geografische gegevens en sociale en politieke attitudes uit de jaren 2002 tot en met 2010.

Theoretisch kader

Stemgedrag

Eerder onderzoek en theorieën rondom politieke participatie van jongeren leggen de focus op stemgedrag en lidmaatschap van politieke partijen. In recente onderzoeken wordt leeftijd op verschillende manieren met deze twee aspecten in verband gebracht. Daarbij worden twee verschillende effecten herkend: het *lifecycle-effect* en het *generation-effect*. Het *lifecycle-effect* beschrijft een curve-lineaire relatie tussen leeftijd en stemgedrag. Stemgedrag neemt toe naarmate men ouder wordt maar zal na middelbare leeftijd weer gaan dalen (Milbrath & Goel, 1977; Wass, 2007). Jongeren zouden minder participeren dan ouderen omdat ze nog geen ervaring hebben met stemmen. Naarmate ze ouder worden krijgen jongeren die ervaring en raken ze meer geïntegreerd in de maatschappij (Wass, 2007). Deze benadering laat een natuurlijk verloop van politieke participatie zien die correspondeert met de levensfase waarin iemand zich bevindt. Jongeren die nu minder participeren zullen dat op latere leeftijd wel gaan doen.

In recente publicaties is echter bewijs gevonden dat jongeren van nu minder stemmen dan jongeren uit vorige generaties en dat dat effect blijvend is, ook wanneer jongeren ouder worden. Hier wordt gesproken van een generatie die significant ander stemgedrag vertoont dan de generaties daarvoor. Het *generation-effect* tracht dit te verklaren aan de hand van een verandering in attitudes ten opzichte van de politiek. Stemgedrag kan dus bepaald worden door attitudes over stemmen en politiek (Blais et al, 2004; Wass, 2007). Dit *generation-effect* is eerder gevonden in Finland, Canada,

Verenigde Staten, Zwitserland, en Nederland (Blais et al, 2004; Franklin, Lyons, Marsh, 2004; Lyons & Alexander, 2000; Wass, 2007). Nederland komt voor in cross nationale onderzoeken, onderzoek enkel in Nederland naar dit effect bestaat naar weten van de schrijvers nog niet. Gezien recente maatschappelijke ontwikkelingen is het mogelijk dat de attitudes van Nederlandse jongeren betreft de politiek veranderd zijn. Die maatschappelijke veranderingen zullen kort uiteengezet worden, waarna dieper kan worden ingegaan op wat die attitudes precies inhouden.

Maatschappelijke veranderingen

Wanneer een generatie nieuw stemgedrag vertoont dan duidt dat op een verandering in politieke attitudes. Het generatie effect laat zien dat jongeren en ouderen een ander idee over politiek hebben omdat ze in een ander tijdsbestek zijn opgegroeid. Wetenschappelijk onderzoek toont aan dat veranderingen in de maatschappij in de afgelopen decennia een mogelijke verklaring kunnen zijn voor de politieke attitudes van jongeren. Zo heeft volgens Putnam (2000) het proces van individualisering gezorgd voor een nieuwe generatie die minder maatschappelijk betrokken is. De jongeren van nu groeien op in een digitaal tijdperk, waarbij ze hun informatie halen en contacten delen via internet en zich minder manifesteren in de publieke sfeer (Herbots & Elchardus, 2010). Volgens een SCP rapport over cohesie in Nederland, daalt het aantal leden van traditionele organisaties als vrouwenbonden, politieke partijen en kerken (De Hart, 2002). Op internationaal vlak kan worden geconstateerd dat er een verschuiving plaats vindt van materialistische waarden naar postmaterialistische waarden, waarbij de nadruk komt te liggen op zelfexpressie (Inglehart, 2008). Deze verschuiving werd veroorzaakt door de opkomst van westerse economieën, groeiende welvaart in veel landen en de opkomst van de verzorgingsstaat (Inglehart, 2008). Volgens Anthony Giddens (1991) deconstrueert globalisering tradities. De legitimiteit van politieke instituties werd gedeeltelijk ontleend aan tradities maar staat nu open voor discussie en beoordeling van burgers. Vaststaande structuren waarbinnen politiek werd bedreven verdwenen (Giddens, 1991). Tegelijkertijd ontstaan er op mondiaal niveau problemen waar de nationale politiek niet direct een oplossing voor heeft. Milieuproblematiek, economische crisis en armoede in ontwikkelingslanden zijn problemen die een andere aanpak vragen dan de nationale politiek kan bieden (Spanning, 2008). Jongeren zien de effectiviteit van hun stem verdwijnen door een ouderwetse manier van politiek bedrijven. Deze jongeren, veelal hoogopgeleid zien democratie als een manier om hun gemeenschap te vormen en machtsrelaties te beperken, terwijl daar in de nationale politiek nauwelijks uiting aan wordt gegeven (Spanning, 2008).

Attituden

De attituden van jongeren over politiek vinden hun oorsprong in de bovengenoemde maatschappelijke veranderingen. In de literatuur komen die attituden op verschillende manieren naar voren. Blais (2000) beschrijft hoe jongeren stemmen niet vanzelfsprekend als een morele plicht beschouwen. Het plichtsgevoel en de interesse voor politiek zouden zijn veranderd (Blais et al, 2004; Lyons &

Alexander, 2000). De oorzaak hiervan zou liggen in het feit dat jongeren minder aandacht besteden aan politiek door de individualisering en het deconstrueren van tradities. De hoge welvaart in Westerse landen zou er voor kunnen zorgen dat jongeren ongeïnteresseerd zijn omdat ze weinig te klagen hebben. Interesse in politiek is een voorwaarde voor politieke participatie onder jongeren. Deze onderzoeken stellen dat die interesse er niet meer is.

Er zijn echter onderzoeken die bewijs vinden voor het feit dat jongeren niet apathisch en ongeïnteresseerd zijn, maar juist in hoge mate wantrouwen hebben ten opzichte van het functioneren van klassieke instituties (Spannring, 2008). Zeer recent werd deze bevinding onderschreven door Niemi en Klingler (2012), zij vonden een significante daling in politiek vertrouwen onder Amerikaanse jongeren. In Engeland hebben jongeren het idee dat ze weinig invloed hebben op het klassieke politieke proces. Daarnaast zijn Engelse jongeren gefrustreerd over de doeltreffendheid van de politiek (Henn & Foard, 2011). Ook Spannring (2008) beschreef hoe jongeren teleurgesteld raken over het gebrek aan doelmatigheid waarmee de nationale politiek te werk gaat om grote problemen als een economische crisis op te lossen.

Omdat het meest recente onderzoek aantoont dat wantrouwen in westerse landen problematisch is voor de politieke participatie van jongeren (Henn & Foard, 2011; Niemi & Klingler, 2012; Spannring, 2008) is het van belang dat daar ook in Nederland aandacht aan wordt besteed. Gezien de vondsten in andere westerse landen zoals Engeland en de Verenigde Staten is het waarschijnlijk dat wantrouwen ook hier invloed heeft op politieke participatie, zeker gezien de recente trends op politiek gebied onder jongeren zoals weerspiegeld in het plan van de G500. Dit onderzoek zal zich dan ook richten op het effect van wantrouwen op de politieke participatie van jongeren in Nederland. Er wordt verwacht dat de jongste generatie stemgerechtigden significant ander stemgedrag vertoont in 2010 dan dezelfde groep in 2002. De hypothese die wordt gebruikt om dit te testen luidt als volgt:

H1: Jongeren in 2010 zijn meer wantrouwend jegens de politiek dan jongeren in 2002

De verschuiving in attitude van jongeren wordt getest via de volgende hypothese:

H2: Hoe meer wantrouwend jongeren zijn, hoe minder zij klassiek participeren

Er wordt daarnaast verwacht dat het generatie effect te zien zal zijn aan het verschil in wantrouwen tussen jongeren en ouderen. Er wordt verwacht, gezien de lage stemopkomst onder jongeren, dat jongeren meer wantrouwend zullen zijn jegens klassieke politieke instituties.

H3: Wantrouwen is in 2010 groter onder jongeren dan onder ouderen.

Volgens Franklin, Lyons en Marsh (2004) leren jongeren om stemmen te zien als een gewoonte in de eerste drie verkiezingen waar ze aan mee mogen doen. Wanneer jongeren bij een van die eerste verkiezingen het gevoel hebben dat er weinig zal veranderen als ze participeren, dan zal dat effect hebben op hun latere stemgedrag, ondanks het feit dat er voldoende bewijs is voor de politieke interesse van jongeren (Bennett, 1998; De Hart, 2002; Norris, 2004; Spannring, 2008). Anthony Downs beschreef het besluitvormingsproces rondom stemmen al in 1957. Volgens Downs kunnen individuen worden gezien als rationele actoren die een kosten-batenafweging maken alvorens ze handelen. Wanneer men denkt dat stemmen niet de gewenste uitkomst zal opleveren zullen individuen er vanaf zien, zeker gezien de kosten voor stemmen hoog zijn en de mogelijke baten onzeker of laag. Volgens Downs anticiperen mensen op de voordelen die ze hebben van het stemmen op een bepaalde partij, ze baseren hun keuze dus in mindere mate op de overeenkomst tussen eigen principes en een partijideologie. Daarnaast laten ze hun gedrag afhangen van de waarschijnlijkheid waarmee de favoriete partij zal winnen of verliezen, wat afhangt van het gedrag van anderen (Downs, 1957). Wanneer de peilingen een partij aanwijzen als grote verliezer dan zullen mensen uiteindelijk nauwelijks stemmen op die partij omdat hun stem dan als verloren wordt beschouwd.

Er wordt dus verwacht dat wanneer jongeren geen vertrouwen hebben in de klassieke politieke instituties ze zullen afzien van stemmen. Daarmee is echter de interesse van jongeren in politieke thema's en sociale problemen nog niet verdwenen. In eerder onderzoek is bewijs gevonden voor de stelling dat jongeren op een alternatieve manier hun politieke betrokkenheid tonen (Norris, 2004; Ward & De Vreese, 2011). In de volgende sectie zal dit thema verder worden uitgewerkt.

Verschuiving klassiek naar alternatief

Ondanks de ogenschijnlijk lage baten die jongeren zien in het uitbrengen van een stem, zijn ze nog steeds politiek actief. In veel onderzoeken wordt benadrukt dat participatie van jongeren niet minder is geworden maar is verschoven naar nieuwe alternatieve vormen (Bennett, 1998; De Hart, 2002; Norris, 2004; Ward & De Vreese, 2011). Klassieke participatie wordt gedefinieerd als stemgedrag, lidmaatschap van politieke partijen en politieke kennis. Oorzaken van de verschuiving naar alternatieve vormen van participatie zijn groeiende welvaart, de individualisering evenals het wantrouwen in de kracht van de nationale politiek om problemen op wereldniveau te kunnen oplossen. Hierdoor zouden jongeren een daling ervaren in de effectiviteit van hun stem. Alternatieve vormen van politieke participatie zijn te vinden buiten de instituties. Organisaties die op het vlak tussen overheid en burger opereren op het gebied van internationale hulp, milieu en morele onderwerpen als abortus en euthanasie, hebben steeds meer leden gekregen (De Hart, 2002). Deze leden vervullen wel vaker de meer passieve rol van donateurschap. Zoals de NVVE (Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde) die veel leden heeft en daar ook afhankelijk van is. De steun voor acties en demonstraties is de afgelopen jaren toegenomen, terwijl de opkomst bij verkiezingen daalt (De Hart, 2002). Hoe ziet alternatieve politieke participatie er precies uit? Uit de

literatuur betreffende dit onderwerp komen steeds een aantal onderwerpen terug. Hier volgt nu een korte samenvatting van de bevindingen op het gebied van alternatieve politieke participatie.

Alternatieve vormen van politieke participatie

Spannring (2008) draagt de volgende definitie aan voor politieke participatie: “Participatie betekent (...) de mogelijkheid om je sociale omgeving gezamenlijk te creëren en vorm te geven” (44). Uit de literatuur kunnen drie onderwerpen worden geselecteerd die alternatieve vormen van participatie faciliteren: nieuwe organisatorische verbanden, politiek consumentisme en het internet. Nieuwe organisatorische verbanden worden gekenmerkt door de middelen die ze gebruiken om op een directe manier sociale verandering te bewerkstelligen. Zo maken ze gebruik van: *direct action strategies*, *community-building*, en het veranderen van *lifestyles* en *social identities* (Norris, 2004). Politiek consumentisme wordt als volgt gedefinieerd: ‘Burgers die regelmatig producten kopen op basis van ethische en politieke overtuigingen’ (Stolle, Hooghe, & Micheletti, 2003). Met internet worden hier nieuwe communicatievormen bedoeld zoals e-mail, sociale media en Twitter.

Voor politieke participatie via internet is al veel aandacht geweest in onderzoeken. Sinds de opkomst van Twitter in 2006 gebruiken veel politici het internet al voornaamste communicatiemiddel met burgers. Onderzocht is dat het internet klassieke vormen van participatie kan bevorderen (Kovacheva, 2005). Mobiliseren, lobbyen, netwerken, rekruteren en fondsen werven gebeurt al veel via internet (Kovacheva, 2005). Bakker en De Vreese (2011) vonden een positief verband tussen internetgebruik en politieke participatie. Het internet biedt jongeren de mogelijkheid om informatie te vinden over politieke partijen en over hun politieke interesses, maar ook het vormen van netwerken en groepen rondom een thema is gemakkelijk via internet. Naast het bevorderen van klassieke participatie zou het internet ook nieuwe vormen van participatie kunnen introduceren (Ward & De Vreese, 2011). Dat participatie via internet kan worden gezien als een nieuwe aparte vorm wordt bevestigd in het onderzoek van Oser, Hooghe en Marien: de leeftijd van online activisten blijkt significant lager dan die van offline activisten (2013).

Norris (2004) maakt voor politieke participatie met betrekking tot organisatievormen onderscheid tussen *citizen-oriented actions* en *cause-oriented actions*. Citizen-oriented action beslaat handelingen met betrekking tot verkiezingen en lidmaatschap van partijen, cause-oriented actions gaat over specifieke onderwerpen en thema’s die bestreden of verdedigd worden. Cause-oriented action is het streven naar het bereiken van specifieke doelen, dit is het voornaamst en daar wordt zowel binnen de politiek als erbuiten naar gestreefd. Norris (2004) beschrijft hoe de grens tussen politiek en gemeenschap steeds vager wordt met behulp van consumentisme en het integreren van activisme met dagelijkse persoonlijke bezigheden. Voorbeelden zijn fondsenwerving voor een plaatselijke school of vereniging, protesteren tegen het verdwijnen van natuurgebied, kopen van fair-trade of biologische producten en het boycotten van producten gemaakt met behulp van kinderarbeid (Norris, 2004). Daarnaast is dit activisme niet alleen gericht tegen de politiek maar tegen een diverse groep actoren in

de publieke en private sector. Multinationals, intergouvernementele organisaties als de Wereldhandelsorganisatie en de Europese Commissie zijn vaak het doelwit van dit activisme. Het activisme wordt georganiseerd vanuit internationale mensenrechtenorganisaties, Ngo's, milieubewegingen en antiglobaliseringsgroepen. Deze moderne organisaties zijn makkelijker doordringbaar, zijn meer gedecentraliseerd en hebben lossere samenwerkingsvormen, ofwel, er is geen vaste hiërarchische structuur. Het veranderen van de directe gemeenschap, sociale identiteit en leefstijl is volgens hen de beste manier om hun doelen te bereiken (Norris, 2008).

Jongeren vinden aansluiting bij nieuw organisatorische verbanden die minder bureaucratisch en hiërarchisch zijn (Spannring, 2008; Norris, 2004). Dit gebeurt via *cause-oriented actions* waarbij de focus ligt op thema's zoals milieu en globalisering. Ngo's worden door hoog opgeleide jongeren erkend als politieke spelers, maar worden wel gezien als organisaties met ouderwetse verticale structuren (Spannring, 2008). Het behoren tot een organisatie gaat nu op een lossere manier. Er kan al worden volstaan met het verbonden voelen met mensen met dezelfde denkbeelden en ideeën op een bepaald onderwerp (Spannring, 2008). Volledige identificatie met een wereldbeeld of overtuiging komt niet vaak meer voor. Daarom is het voor jongeren makkelijker om mee te doen aan een demonstratie dan lid te worden van een politieke partij (Spannring, 2008). Ze lijken geen organisatie te willen die hen op alle vlakken vertegenwoordigt. Illegale of gewelddadige vormen van participatie zijn zeldzaam onder Europese jongeren (Spannring, 2008).

Politiek consumentisme behoort voor jongeren tot mogelijke politieke acties (Stolle, Hooghe & Micheletti 2003; Ward & Vreese, 2011). Politiek consumentisme kan de ethische en politieke stellingname van jongeren laten zien. Door bepaalde producten te boycotten en andere producten te kopen kunnen jongeren hun onvrede uiten over aanstootgevend institutioneel of commercieel handelen (Stolle et al., 2003). Het zijn steeds vaker bedrijven in plaats van politieke leiders die onderwerp van kritiek zijn. Het boycotten van producten van Nike of Shell zijn recente voorbeelden van politiek consumentisme (Spannring, 2008). De jongeren die deze vorm van participatie aanhangen zijn veelal mensen die het vertrouwen hebben verloren in een traditionele vorm van belangenbehartiging in de politiek (Stolle et al., 2005). Omdat multinationals zich meer onttrekken aan nationale regulatie kan de consument een belangrijker factor zijn. Jongeren zijn zich hier bewust van (Ward & De Vreese, 2011). Ward en De Vreese (2011) maken in hun stuk onderscheid tussen de *socially conscious consumer* en de *critical citizen consumer*, waarbij de laatste een meer activistische en politieke houding aan neemt. In hun onderzoek konden zij de verbinding aantonen tussen politiek consumentisme en andere vormen van politieke participatie, waarbij het domein van consumenten en burgers door elkaar lopen (Ward & De Vreese, 2011).

Samenvattend zijn alternatieve vormen van participatie te vertalen in drie factoren: internetactivisme, deelname in nieuwe organisatievormen en politiek consumentisme. Aangezien de dataset beperkingen oplevert voor het testen van internetactivisme zal in dit onderzoek worden gefocust op de factoren deelname in nieuwe organisatievormen en politiek consumentisme. Er wordt

verwacht dat deze alternatieve participatievormen samenhangen met wantrouwen in klassieke instituties zoals eerder omschreven. Dit wordt getest via de volgende hypothese:

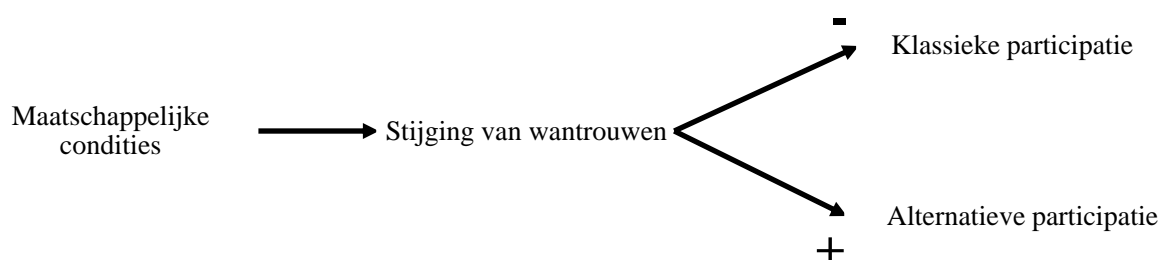
H4: Hoe meer wantrouwen jongeren hebben in politici, hoe meer jongeren gebruik maken van alternatieve participatievormen.

Om de verschuiving te kunnen aantonen van klassieke participatie naar alternatieve participatie wordt de volgende hypothese gebruikt:

H5: Het gebruik van alternatieve politieke participatievormen van jongeren is tussen 2002 en 2010 toegenomen.

De relaties die in dit onderzoek worden getest worden weergegeven in figuur 1. Zoals in het theoretisch kader beschreven is de verwachting dat maatschappelijke veranderingen zorgen voor een stijging in wantrouwen. Er wordt verwacht dat deze stijging een negatief effect heeft op klassieke participatie en een positief effect op alternatieve participatie.

Figuur 1 Theoretisch model

Om deze en eerdergenoemde hypothesen te testen, wordt er gebruik gemaakt van de European Social Survey (ESS). Voor de meeste hypothesen gebruiken we de meest recente wave, die van 2010. Bij de hypothesen waar een vergelijking in de tijd wordt gemaakt, zal die vergelijking tussen 2002 en 2010 zijn, dit zijn de waves van de ESS die het verst uit elkaar liggen. Nu zal eerste dataset en de gebruikte methoden worden beschreven.

Methode

Data

Voor dit onderzoek wordt de *European Social Survey* gebruikt. Deze Europese enquête is ontstaan door een samenwerking van de Europese Commissie, de European Science Foundation en nationale wetenschappelijke stichtingen van 24 verschillende landen (European Social Survey, 2012). In totaal hebben 32 verschillende landen ooit meegedaan waarvan minimaal 22 landen per ronde. De enquête

bevat extensieve data over sociale en politieke attitudes, vertrouwen in instituties, participatie, politieke interesse, media gebruik, waarden en normen omtrent burgerschap en een groot aantal sociaalgeografische gegevens. Gezien politieke onderwerpen die in de vragenlijsten zijn verwerkt, is de ESS zeer geschikt voor het beantwoorden van de vragen in dit onderzoek. De vragenlijsten zijn sinds 2002 iedere 2 jaar afgenomen hebben daarom een hoge methodologische samenhang. Voor dit onderzoek worden de rondes 1 en 5 gebruikt. Hierdoor kan een vergelijking worden gemaakt tussen 2002 en 2010. Het aantal respondenten in de eerste ronde in Nederland is 2364. In ronde 5 was het aantal respondenten 1829. De leeftijd van de deelnemers varieerde tussen de 15 en de 95 jaar.

Doelgroep

De doelgroep jongeren wordt als volgt gedefinieerd: 18-25 jarigen, dit is 6,7% van alle respondenten, oftewel 282 jongeren. De respondenten van 15 tot 18 jaar worden niet mee genomen als jongeren omdat zij nog niet stemgerechtigd zijn. Wanneer jongeren de 25 gepasseerd zijn hebben ze vaker een baan en een huis waardoor hun belangen veranderen. Er wordt verwacht dat 18-25 jarigen als groep voldoende homogeen is om de hypothesen te kunnen testen en de mogelijk aanwezige effecten te kunnen ontdekken. Deze definitie van jongeren is in lijn met eerder onderzoek naar deze doelgroep (Henn & Foard, 2012; Niemi & Klingler, 2012).

Operationalisering

Om wantrouwen te kunnen meten worden de items vertrouwen in politici en vertrouwen in de regering gecodeerd zodat de waardering voor weinig vertrouwen in de nieuwe variabele de hoogste score krijgt. De oorspronkelijke items zagen er als volgt uit: *Using this card, please tell me on a score of 0-10 how much you personally trust each of the institutions. 0 means you do not trust an institution at all, and 10 means you have complete trust. Firstly: parliament/politicians?* De variabele wantrouwen is apart geconstrueerd voor 2002 en 2010. Met een Cronbach's alpha van .829 is de onderlinge samenhang tussen vertrouwen in politici en vertrouwen in parlement voldoende gegarandeerd om ze te kunnen samenvoegen.

De afhankelijke variabele klassieke politieke participatie wordt opgebouwd uit de items stemgedrag, partijlidmaatschap en contact met politici. De interesse gaat daarbij uit naar klassieke participatie in het algemeen, en niet zo zeer naar welke vorm. Daarom is een score op een van de drie items voldoende om te kunnen spreken van klassieke participatie. Wanneer respondenten op een van de variabelen antwoord met 'ja' dan krijgt de respondent op de nieuwe dichotome variabele voor klassieke participatie een 'één'.

Alternatieve politieke participatie bestaat uit de items; boycotten van producten, tekenen van een petitie, dragen van stickers en badges, deelname aan demonstraties en het gewerkt hebben in een andere organisatie. Deze items verschillen wel wat van elkaar, echter omdat hier de interesse uit gaat naar alternatieve participatie in het algemeen is een positieve score op een van de items voldoende om

te kunnen spreken van alternatieve participatie. De variabelen van waaruit alternatieve participatie is geconstrueerd, zijn allemaal beantwoord met 'ja' of 'nee'. Ze zijn verwerkt tot een nieuwe dichotome variabele voor alternatieve participatie.

Uit de literatuur blijkt dat religie en educatie relevante voorspellers zijn voor politieke participatie. Deze variabelen zullen als controle variabelen worden gebruikt. Educatie is relevant omdat hogeropgeleiden nog altijd vaker stemmen dan lager opgeleiden (Blais et al, 2004; Milbrath & Goel, 1977). In Canada is er een relatie gevonden tussen politieke kennis en stemgedrag (Howe, 2006). Een deel van het effect dat opleiding heeft op stemgedrag zou hierdoor verklaard kunnen worden. De variabele educatie wordt opgebouwd uit de vraag: *What is the highest level of education you have successfully completed?* Deze variabele heeft 5 categorieën; 1 Less than lower secondary education (ISCED 0-1), 2 Lower secondary education completed (ISCED 2), 3 Upper secondary education completed (ISCED 3), 4 Post-secondary non-tertiary education completed (ISCED 4) en 5 Tertiary education completed (ISCED 5-6).

Religie is een relevante variabele omdat in onderzoek wordt aangetoond dat er een positieve relatie is tussen religiositeit en stemgedrag. Een Nederlands onderzoek heeft het positieve effect van religie op stemgedrag aangetoond (Van Egmond et al, 1998). Een actief sociaal leven dat zich uit in frequent kerkbezoek heeft een positieve invloed op stemgedrag. De secularisering van de Nederlandse maatschappij zou van invloed kunnen zijn op de politieke participatie van jongeren. Religie als variabele wordt geconstrueerd uit de vraag: *Do you consider yourself as belonging to any particular religion or denomination?* Deze variabele is dichotoom.

Resultaten

Om de hypothese te testen dat jongeren in 2010 meer wantrouwend zijn jegens de politiek dan jongeren in 2002 is een t-test uitgevoerd. De scores op wantrouwen uit deze twee periodes zijn met elkaar vergeleken. Tegen de verwachting in kon er geen bevestiging worden gevonden voor een toename in wantrouwen onder jongeren in klassieke politieke instituties tussen deze twee tijdstippen. Het tegenovergestelde bleek waar. Het wantrouwen onder jongeren was in 2002 groter dan in 2010 ($t=26.82$, $\text{mean } 2002=4.83$, $\text{mean } 2010=4.65$, $p<.001$)

Om het effect van wantrouwen op klassieke participatie te testen werd een logistische regressie uitgevoerd. De hypothese is dat naarmate jongeren meer wantrouwend zijn, zij minder klassiek zullen participeren. In de logistische regressie is klassieke participatie de afhankelijke variabele en wantrouwen de onafhankelijke variabele. Educatie en religie zijn hier toegevoegd als controlevariabelen. Bij het uitvoeren van de regressie werd wel bewijs gevonden voor het negatieve effect dat wantrouwen heeft op klassieke participatie onder jongeren ($B=-.292$) zoals te zien in tabel 1. Er is geen bewijs gevonden dat religie een effect op de mate van klassieke participatie. Educatie heeft zoals verwacht een positief effect op klassieke participatie. Hoogopgeleide jongeren participeren eerder dan laagopgeleide jongeren. Educatie is dus nog steeds een belangrijke voorspeller voor

klassieke participatie. Het negatieve effect van wantrouwen op klassieke participatievormen levert bewijs voor de gestelde hypothese. Naarmate iemand meer wantrouwend is jegens de politiek dan neemt de kans dat diegene klassiek participeert af. Hier is te zien dat naarmate wantrouwen toeneemt, de odds om klassiek te participeren met .747 afneemt. Naarmate opleidingsniveau toeneemt, nemen de odds om klassiek te participeren toe met 3.538.

Tabel 1 effect van wantrouwen op klassieke politieke participatie in 2010

	B	S.E.	Sig.	Exp(B)/odds
Religie	-0,515	0,523	0,325	0,597
Educatie	1,264	0,361	0,000	3,538
Wantrouwen in 2010	-0,292	0,124	0,018	0,747
Constant	-0,722	1,048	0,491	0,486

Om te testen of het gemiddelde wantrouwen onder jongeren hoger is dan onder ouderen in 2010 is gebruik gemaakt van een t-test. Het was de verwachting als gevolg van een generatie-effect dat het wantrouwen onder jongeren hoger is dan onder ouderen. Het gemiddelde wantrouwen van jongeren bleek echter niet significant hoger dan dat van ouderen. ($t=.567$, mean ouderen=4.74, mean jongeren= 4.642, $p=.571$). Via deze weg kon geen bewijs gevonden worden voor de aanwezigheid van een generatie-effect onder de respondenten.

Om te onderzoeken in welke mate jongeren onder invloed van wantrouwen gebruik maken van alternatieve participatievormen wordt een logistische regressie gebruikt. De verwachting is dat naarmate jongeren meer wantrouwen zijn jegens de politiek, ze vaker gebruik maken van alternatieve participatie. Hier blijkt dat wantrouwen geen invloed heeft op het gebruik van alternatieve participatievormen. In tabel 2 zijn de resultaten van de hierboven beschreven logistische regressie weergegeven.

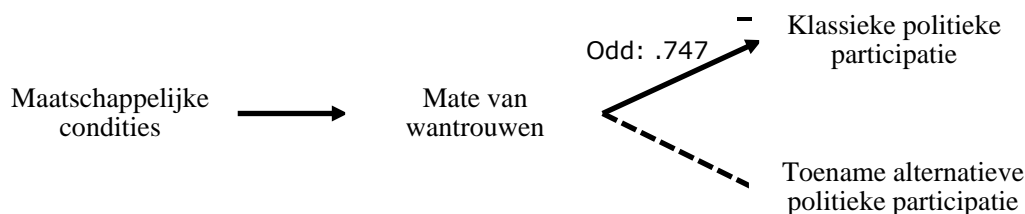
Tabel 2 effect van wantrouwen op alternatieve politieke participatie in 2010

	B	S.E.	Sig.	Exp(B)/odds
Religie	,445	,395	,260	1,561
Educatie	,185	,171	,281	1,203
Wantrouwen in 2010	,052	,101	,608	1,053
Constant	-1,113	,813	,171	,328

Om te onderzoeken of jongeren meer gebruik zijn gaan maken van alternatieve participatievormen tussen 2002 en 2010 is een independent t-test uitgevoerd. Alternatieve participatievormen zijn de afhankelijke variabele, de ESS ronde 2002 en 2010 de onafhankelijke variabele. Na het uitvoeren van de t-test blijkt dat alternatieve participatie tussen 2002 en 2010 is toegenomen ($t= -1.783$, mean ESS round 1= .3563, mean ESS round 5= .4590 $p=.083/2$).

Wanneer de bevindingen in een theoretisch model worden gevat is te zien hoe wantrouwen klassieke participatie beïnvloedt. Er is echter geen significant effect van wantrouwen op alternatieve politieke participatie, daarom is deze met een stippellijn weergegeven. En het wantrouwen is onder invloed van maatschappelijke veranderingen zelfs afgenomen in plaats van toegenomen.

Figuur 2 Theoretisch model

Conclusie

Dit onderzoek streefde ernaar een antwoord te geven op de vraag: *In hoeverre is er sprake van een verandering omtrent de manier van politieke participatie onder jongeren? En wat zijn mogelijke verklaringen hiervoor?* Aan de hand van een generatie effect werd verwacht uitspraken te kunnen doen over de politieke attitudes van jongeren in Nederland. Gezien maatschappelijke ontwikkelingen was de verwachting dat attitudes van jongeren betreft de politiek zijn veranderd. De opkomst van het internet, een verschuiving naar een postmaterialistisch waardenstelsel en internationale problematiek als een economische crisis kan een verklaring vormen voor een toename wantrouwen (Inglehart, 2008). Uit recent onderzoek bleek namelijk dat de attitude wantrouwen invloed uitoefent op het politieke gedrag van jongeren en een belangrijke factor zou kunnen zijn in de verklaring van politieke participatie (Henn & Foard, 2011; Niemi en Klingler, 2012; Spanring, 2008). Naast het feit dat wantrouwen politieke attitudes kan veranderen, zou wantrouwen ook de vorm van politieke participatie kunnen beïnvloeden (Norris, 2004; Bennett, 1998; Ward & De Vreese, 2011; De Hart, 2002). Met de statistische analyse van een vijftal hypothesen is getracht bewijs te vinden voor deze effecten onder Nederlandse jongeren.

Wantrouwen

Tegen de verwachting in, is in dit artikel echter geen bewijs gevonden voor een toename van wantrouwen onder Nederlandse jongeren jegens klassieke politieke instituties tussen 2002 en 2010. Het wantrouwen bleek in 2002 zelfs groter. Om te testen of er sprake was van een generatie-effect, zijn ook de scores op wantrouwen van jongeren en ouderen uit 2010 met elkaar vergeleken. De groepen verschilden niet significant van elkaar. Dientengevolge moet worden vastgesteld dat wantrouwen geen bepalende factor is in het generatie-effect. Een andere attitude, niet meegenomen in dit onderzoek, verklaart hier het participatiegedrag van jongeren. Desondanks bestaat er wel een significant negatief effect van wantrouwen op klassieke participatievormen. Naarmate jongeren meer

wantrouwend zijn jegens politieke instituties, zullen ze minder snel klassiek participeren. Wantrouwen heeft dus wel degelijk een voorspellende waarde, maar is onder Nederlandse jongeren de laatste jaren niet veranderd. Educatie heeft zoals verwacht een positief effect op de mate waarin jongeren klassiek participeren. Dat het wantrouwen onder jongeren niet is toegenomen tussen 2002 en 2010 is verrassend. Gezien de economische crisis werd verwacht dat tussen 2002 en 2010, de effecten van toenemende onzekerheid op het gebied van arbeid en sociale voorzieningen zichtbaar zouden zijn. Daarnaast werd verwacht dat er een verschil zou bestaan tussen jongeren en ouderen. Ze zijn beide opgegroeid in een ander tijdsbestek en ze zouden daarom verschillen in politieke attitudes. Het is dus waarschijnlijk dat een andere attitude een bepalende factor is in het verschil in politiek gedrag tussen jongeren en ouderen. Het feit dat jongeren minder stemmen dan ouderen is hiermee dus nog niet verklaard. Deze resultaten tonen wel dat jongeren wellicht minder negatief zijn over de politiek dan in veel literatuur wordt aangenomen.

Alternatieve participatie

Wanneer jongeren minder stemmen, maar geen afkeer tonen van politieke issues, dan zou politiek gedrag zich op een andere manier moeten uiten. In de literatuurstudie werden aanwijzingen gevonden voor deze verschuiving van klassieke naar alternatieve participatie (Bennett, 1998; De Hart, 2002; Norris, 2004; Ward & De Vreese, 2011). Dit is onderzocht door te kijken of er een toename was in gebruik van alternatieve participatievormen. De uitkomst ligt in lijn met de verwachting. Alternatieve participatie onder jongeren in Nederland was in 2010 significant hoger dan in 2002. De mate van wantrouwen had daar echter geen invloed op. Zoals blijkt uit recente literatuur kan het voor jongeren aantrekkelijk zijn om op andere manieren politiek te participeren, bijvoorbeeld via politiek consumentisme en door aansluiting te zoeken bij nieuwe organisatievormen (Norris, 2004; Ward & De Vreese, 2011). Ook hier vind het huidige onderzoek dus aanwijzingen om te geloven in de politieke betrokkenheid van jongeren, ondanks lage stemopkomsten.

Hoofdvraag

Een attitude verandering bij jongeren is in dit artikel niet aangetoond. Het wantrouwen onder jongeren is niet toegenomen. Ondanks dit feit is de mate waarin jongeren alternatief participeren wel toegenomen. Hiermee kan bevestigd worden dat politieke participatie aan het veranderen is. Er is geen bewijs gevonden voor een verband tussen wantrouwen en alternatieve vormen van participatie. Ondanks het feit dat het generatie-effect, bekeken vanuit wantrouwen, in dit artikel niet is aangetoond, is het wel mogelijk dat het effect vanuit een andere factor wordt gestuurd. Het negatieve effect van wantrouwen op politieke participatie blijft desondanks relevant voor toekomstig onderzoek naar politieke motieven van jongeren omdat bewezen is dat wantrouwen wel degelijk klassieke politieke participatie beïnvloedt. De toename in alternatieve vormen van participatie is een resultaat

dat verder onderzoek op dit gebied aanmoedigt. Vooral omdat dit een aanwijzing is voor het feit dat een terugloop in stemopkomst niet automatisch betekent dat jongeren politiek ongeïnteresseerd zijn.

Discussie

Wat betreft de resultaten moeten er nog wat kanttekeningen gemaakt worden. De steekproef uit de ESS was erg klein. Er waren tussen 2002 en 2010, 282 jongeren tussen de 18 en 25 jaar. Voor vervolgonderzoek kan wellicht gezocht worden naar een steekproef met een representatiever aantal.

Daarnaast is een tijdsbestek van 8 jaar misschien te kort om een generatie-effect of andere veranderingen in attitudes te kunnen aantonen. Longitudinaal onderzoek naar participatie kan meer inzichten leveren op dit gebied.

Het feit dat wantrouwen nauwelijks effect heeft op alternatieve participatie betekent dat er een andere verklarende factor moet zijn die niet in dit onderzoek is meegewogen. Wantrouwen speelt wel een rol voor klassieke participatie en zou dus een verklarende factor voor het teruglopende stemgedrag onder jongeren moeten zijn. Echter is het wantrouwen de laatste jaren afgenomen. Dus moet er ook voor de terugloop in klassieke participatie gezocht worden naar een andere verklarende factor. Voor de daling van wantrouwen onder jongeren is in de recente literatuur nergens ondersteuning te vinden (Henn & Foard, 2011; Niemi & Klingler, 2012; Spannring, 2008). Het is daarom curieus dat de daling in wantrouwen in dit onderzoek als significant effect gemeten is. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het contact van politici met de achterban door het internet veel persoonlijker is geworden. Politici lijken makkelijker benaderbaar voor de jeugd door bijvoorbeeld het gebruik van Twitter. Deze laagdrempeligheid zou het wantrouwen van jongeren in de politiek kunnen doen afnemen. Daarom is verder onderzoek naar dit mechanisme aan te bevelen.

Uit de literatuurstudie bleek ook al dat het internet een belangrijke factor is in de vernieuwing van politieke participatie onder jongeren (Bakker & de Vreese, 2011; Herbots & Elchardus 2010; Kovacheva, 2005). In het onderzoek van Bakker en De Vreese (2011) werd een positief verband gevonden tussen het gebruik van internet en politieke participatie. Zo komen jongeren veel makkelijker in contact met politici door het gebruik van Twitter. De ESS bevatte nauwelijks data over dit onderwerp. In dit onderzoek is er daarom geen aandacht aan besteed. Voor verder onderzoek is daarom sterk aan te bevelen de invloed van internet mee te wegen.

Samenvattend zijn de aanwijzingen voor een verschuiving in de vorm van politieke participatie een urgent gegeven. Een blijvend lage stemopkomst onder jongeren zou namelijk een goede functionering van de democratie uiteindelijk in de weg staan. Daarnaast zijn de aanwijzingen in de literatuur voor een groei in alternatieve vormen van participatie voldoende vertegenwoordigd om verder diepgaand onderzoek te rechtvaardigen. Alternatieve participatie zou een kritisch signaal kunnen zijn naar klassieke politieke instituties over hun functioneren. Het betekent echter ook dat jongeren wel degelijk politiek geïnteresseerd zijn. De jeugd is de toekomst, start dan ook vanuit het beeld dat ze politiek betrokken zijn en benader het politieke gedrag van jongeren genuanceerder.

Literatuurlijst

- Bakker, T.P., & Vreese, C.H. de (2011). Good news for the future? Young people, internet use, and political participation. *Communication Research*, 38, 451–470.
- Bennett, W.L. (1998). Ithiel De Sola Pool Lecture: The uncivic culture: Communication, identity and the rise of lifestyle politics. *PS: Political Science and Politics*, 31, 740-761.
- Blais, A. (2000). *To vote or not to vote? The merits and limits of rational-choice theory*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Blais, A., Gidengil, E., Fournier, P., Everitt, J., & Nevitte, N. (2002). *Anatomy of a liberal victory: Making sense of the vote in the 2000 Canadian election*. Peterborough: Broadview Press.
- Blais, A., Gidengil, E., Nevitte, N., & Nadeau, R. (2004). Where does turnout decline come from? *European Journal of Political Research*, 43, 221–36.
- Blais, A., & Rubenson, D. (2013). The source of turnout decline: New values or new contexts? *Comparative Political Studies*, 46, 95-117.
- Blais, A. & Young, R. (1999). Why do people vote? An experiment in rationality. *Public Choice*, 99, 39–55.
- Burden, B.C. (2000). Voter turnout and the national election studies. *Political Analysis*, 8, 389-398.
- CBS. (2011). *Verkiezingen: participatie, vertrouwen en integratie*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Deth, J.W. van, & Vis, J.C.P.M. (2006). *Regeren in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy*. New York: Harper & Row.
- Egmond, M. van, Graaf, N.D. de, & Eijk, C. van der (1998). Electoral participation in the Netherlands: Individual and contextual influences. *European Journal of Political Research*, 34, 281-300.
- Engelen, B. (2005). Een dam tegen het leeglopen van de democratie: Pleidooi voor het behoud van de opkomstplicht. *Ethiek en Maatschappij*, 8, 49-63.
- Franklin, M.N., Lyons, P., & Marsh, M. (2004). Generational basis of turnout decline in established democracies. *Acta Politica*, 39, 115-151.
- Gallego, A. (2009). Where else does turnout decline come from? Education, age, generation and period effects in three European countries. *Scandinavian Political Studies*, 32, 23-44.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity.
- Gray, M., & Caul, M. (2000). Declining voter turnout in advanced industrial democracies, 1950 to 1997: The effects of declining group mobilization. *Comparative Political Studies*, 33, 1091–120.
- Hart, J. de (red.), Knol, F., Maas-de Waal, C., & Roes, T. (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hartman, I. (2008). *Burgerschap en patronen van politieke participatie. Jaarboek kennissamenleving*. Amsterdam: Aksant.
- Henn, M., & Foard, N. (2012). Young people, political participation and trust in Britain. *Parliamentary Affairs*, 65, 47–67.
- Howe, P. (2006). Political knowledge and electoral participation in the Netherlands: Comparisons with the Canadian case. *International Political Science Review*, 27, 137-166.
- Inglehart, R.F. (2008). Changing values among Western publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31, 130 – 146.
- Kovacheva, S. (2005). Will youth rejuvenate the patterns of political participation? *Revisiting youth political participation*. Joerg Forbrig (Ed). Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Lyons, W., & Alexander, R. (2000). A tale of two electorates: Generational replacement and the decline of voting in presidential elections. *Journal of Politics*, 62, 1014–34.
- Milbrath, L.W., & Goel, M.L. (1977). *Political participation*. Chicago: Rand McNally College Publishing Company.
- Niemi, R.G., & Klingler, J.D. (2012). The development of political attitudes and behavior among young adults. *Australian Journal of Political Science*, 47, 31–54.
- Norris, P. (2004). Young people & political activism: From the politics of loyalties to the politics of choice? *Council of Europe Symposium: Strassbourg: 27-28th November 2003*. Online beschikbaar op: <http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Articles/Articles%20conference%20papers.htm> [Geraadpleegd op: 1 mei 2013].
- Oser, J., Hooghe, M., & Marien, S. (2013). Is online participation distinct from offline participation? A latent class analysis of participation types and their stratification. *Political Research Quarterly*, 66, 91–101.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- SCP rapport. (2002). *Niet-Stemmers: Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen*. Sociaal Cultureel Planbureau. Den Haag. Online beschikbaar op: <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=21110&type=org> [Geraadpleegd op: 17 maart 2013].
- Spanning, R. (2008). We vote and then we suffer: Survey results in the light of young people's views on participation. *Young people and political participation: European research*, 81, 43-61. Online beschikbaar op: <http://www.injuve.es/en/observatorio/valores-actitudes-y-participacion/n%C2%BA-81-young-people-and-political-participation-european-research> [Geraadpleegd op: 22 maart 2013].
- Stolle, D., Hooghe, M., & Micheletti, M. (2003). Political consumerism: A new phenomenon of political participation? *Paper prepared for the ECPR Joint Sessions*, Edinburgh.

- Stolle, D., Hooghe, M., & Micheletti, M. (2005). Politics in the supermarket: Political consumerism as a form of political participation. *International Political Science Review*, 26, 245-269.
- Ward, J., & Vreese, C. de (2011). Political consumerism, young citizens and the internet. *Media, Culture & Society*, 33, 399–413.
- Wass, H. (2007). The effects of age, generation and period on turnout in Finland 1975-2003. *Electoral Studies*, 26, 648-659.